



ԲԱՐՈՅԵԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԿԱՆ, ԱՐՈՒՍԵՏՅՈՒԿԱՆ

Ժ. ՅԱՐԻ 1896

Ցույնիմ 10 ֆր. ուսիս — 4 յր.:
Աղետմնայ՝ 6 ֆր. ուսիս — 2 յր. 50 ֆ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կապ.:

ԹԻԻ 5, ՄԱՅԻՍ

Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Կ Ա Ն

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՆԵՇՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՂԻՑԻ ԳՆՏՄՈՒԹՆԵՐ
ՎԵՐԵՐԵՐԵՆԸ



Բարբարի ոսկեղար կու-
շուած ջրմանից ե-
ղիշէի պատմու-
թիւնն է, որ՝ իր-
րեւ պատմական
գրուածք, ամենից
աղքատ գրական-
ութիւն ունի, ըստ
որում բազմութիւ
հրատարակու-

թիւններն եւ նրան-
ցից կազմած գանապան
գառաքներն շրջանով
էլ ուսանաւորական
գրականութիւնը:

Սակայն որքան էլ աղքատ լինի Եղիշէն
գրականութեամբ եւ հետեւորար լինողաների
կողմից անուշադիր մնացած, ընդհակառակն՝ նա
այնպիսի մեծ ընդունելութիւն է գտել ընթերցող-
ներին մէջ, որ այս կողմից խորհրդացոյ յետոյ բաց-
առութիւնը նա է կազմում մեր պատմիչների
շարքում: Մինչ միեւնոյն ջրմանի պատմիչը, Ղա-

զար, ունեցել է միայն երեք հրատարակութիւն,
Եղիշէի պատմութեան հրատարակութեան թիւը
հասնում է քսանի:

Մանաւանդ այս վերջին հանգամանքն նկա-
տելով, Եղիշէի պատմութեան ուսումնասիրու-
թիւնը անհրաժեշտ է երեք գլխաւոր պատճառով.
— 1. Ե. գարում ազգը գործել է երկու մեծ կու-
սակցութեան բաժանուած. նրանք միեւնոյն նպա-
տակը — հայրենիքի ազատութիւնը — ունենալով
հանգերեւ, գործել են մէկ միւսին բացառող մի-
ջողներով: Եղիշէի մեզ հասած պատմութիւնը
ինչպէս եւ գրուած է միայն առաքինի կուսա-
կցութեան գործերը անմահացնելու նպատակով.
որեմն նա կուսակցութեան պատմութիւն է, եւ
եթէ անգամ գաւերի բնիմացում կրած փոփո-
խութիւնները որոշակի եւ Եղիշէի սկզբնապար-
վերականգնուի, գարնայ այդ յիշատակարանը
միակողմանի աղբիւր կը լինի ազգային պատմու-
թեան համար. — 2. Ե. գարն առել է այնպիսի
անձնագոհներ, որոնք օրինակելի են համարուել
յետագայ գաւերում. այդ գիշերադէպեր, մե-
ր իրրեւ արեւելեան ազգի՝ երեւակայութեան մէջ
ծաղկեցրուած են եւ գրաւոր յիշատակարանների
մէջ եւս չափազանցեցրած գործերով են ներկայու-
նում: — 3. Եղիշէի նկարագրած ջրման պատմել
են արիւշ պատմիչներ եւս, — Ղազար Փարսեղչի,
Յովհաննէս կաթողիկոս, Թովմաս Արքեպիս, Ղա-
րգան պատմիչ, եւ այլն: Նորայն մէջ Եղիշէի
պատմածը շատ անգամ հարաւոր վիճակով է
հանգէս գալիս շատ անգամ նրանք հակառու-
մ են Եղիշէին եւ մանաւանդ թէ աւելի սուղոյ ներ-
կայացնում պատմական իրողութիւնները, եւ այս
մեծ մասամբ Ղազարի մէջ:

Չեւսարկելով մի երկու նկատողութիւններ
անելու Եղիշէի պատմութեան մասին, մենք չենք
մտածում բաւականութիւն տալ այն բոլոր առ-

բախտասնեանքին, որոնք յիշած երեք պատճառներով երեւան են գալիս Եղիշէի բնակեցողներին մարտում. զորս չհամար պէտք էր նստի եւ առաջ Եղիշէի ստանաւորութիւնը մասնէնադրական տեսակետով. բայց այս մեր այժմի վեր լինելով, փորձում ենք բացատրութիւններ տաւորակել այդ տարակտեսներին միայն մի քանիսէ չհամար:

Ա.

Խնդրում Արքայնու Բ. գլխ. առաջին գլխից մի քանի տեղեկութիւններ, որոնք ուղղակի հակասութիւն են առաջացնում Եղիշէի եւ Ղազարի պատմածների դէմ, կորստում են բացատրութեան:

Ըստ Թովմայի՝ Ղազարան Գիւտ կոթողիկոսի դէմ գետ ապրում էր եւ չիմել է Գւշնի Ս. Գրիգոր եկեղեցին, ուր եւ փոխուել է կաթողիկոսարան, իսկ Եղիշէն եւ Ղազար՝ Ղազարանի մասը նշանակում են 451 թուին: Գրաբեւ. ըստ Թովմայի՝ Ղազարանի ժամանակ Հայաստանում Վնդայ տնունով մի մարգարէն է եղել. սա սմն Շաւառայ Երզրանու չէտ, որը հաստան ուրացել էր Պերաղեղ իշխանութեան ակնկալելով. Հայերին իրտա նեղացրել է այս երկուսին էլ Ղազարանը Հայաստանում որսողներն է արել: Սակայն Եղիշէի, Ղազարի եւ Օրբելեանի ցուցումներով, մինչեւ Ղազարանի մասը, 451 թիւը, Հայաստանում եղել է միայն երկու մարգարէ — Վէհմիհր շապուհ եւ Վասակ Սեւին: Պերաղե եւս թաւ գաւորել է 459 թուին, եւ ոչ թէ 451 թուից առաջ, նաեւ գոյութիւն չէ ունեցել Շաւառայ տնունով ուրացեալ նախորդս:

Թովմայի յիշած հակասութիւնները բացատրելու համար անհրաժեշտ է որոշել նորա աղբիւրը. այս նկատմամբ պր. Վ. Կոստանեանը իւր «Հիւսուածքի», Գ. Գրքի մէջ (Վիեննա, 1877. էջ 175) այսպէս է իւր կարծիքը, որ մենք այստեղ կր նկատենք:

Երազ. Պարսնը յաջող կերպով ներկայացրել է այն հակասութիւնները, որ մենք յիշեցինք. թէ ժամանակագրական անհամապատասխանութիւնը եւ թէ նոր նոր նախարարների աւ մարգարանի մասին տեղեկութիւնները տանելով, Պր. Կոստանեանը «Փնդը ինչ կապականքով է նայում յիշեալ անդերքի վերայ», իսկ պատեալազով նկարագրութիւնից չափաւ եւ չափաւ բաւերով սկսուող տողերը նա «Թարմ ժողովրդական ոգու ոտեղծագործութիւն» է համարում: Բայց միևնույն ժամանակ ընդունում է, որ հակասութիւն բովանդակող հատածները Թովման քաղած է «աւելի հաւանականորեն» Աբրահամ խոստովանողի պատմութիւնից, եւ ի հաստատութիւն իւր այս կարծիքի, նա մէջ է բերում Թովմայի տողերը Բ. գլխ. ա. գլխից. — «Եւ պատմի այս ի համա-

նասութեան Աբրահամու խոստովանողի», Ի վերջոյ իւր յօդուածը եւ կարծիքները նա աւելի փոփոխ է արարել. — Եթէ խովման ժողովրդական աւանդութիւններից չէ քաղել այդ տեղեկութիւնները, ինչպէս որ նկարագրութիւն հան ձեռք երեւում է, այն ժամանակի պէտք է կարծել, որ նա ուղղակի արտադրել է Աբրահամ խոստովանողի պատմութիւնից (էջ 180):

Յօդուածի ամբողջ ինքնացրից, ինչպէս եւ մեր քաղուածքից՝ պարզ երեւում է, որ աղբիւրի նկատմամբ «Հիւսուածքի» հեղինակը երկուսութեան մէջ է մնացել. հաւանականութիւն առաջ ժողովրդական աւանդութիւն են, նա ծիղը եղբայրացութիւն տնելու մէջ շփոթուել է Թովմայի իտւ. քերից. — «Եւ պատմի այս ի համառօտութեան Աբրահամ խոստովանողի», — եւ հաւանական է համարել, որ Աբրահամ խոստովանողից եւս կարող են արտաբերած լինել Թովմայի հակասող տեղեկութիւնները:

Որ անհիմն է՝ մեր ձեռքը չհասած որեւէ դրութեան մասին, ինչպիսին Աբրահամ խոստովանողի պատմութիւնն է, այս կամ այն եղբայրացութեան հասնիլը, հիմունելով այնպիսի հակասութիւն բովանդակող հաստածի վնդ, արդիւնք Թովմայի Բ. գլխ. առաջին գլխին եւս այդ շատ պարզ է: Ոչ ոք եւ նմանօրինակ դէպքերում պահանջում է նախ հիմքին ստուգել, որպէս զի եղբայրացութիւնը հիշաւոր սխալներով զերծ լինի, իսկ Պր. Կոստանեանը վարուել է հակառակը:

Մենք կ'աշխատենք բոլորից առաջ Թովմայի տողերը, որոնք յիշեալ թիւը կարծիքի համար հիմք են ծառայել, հակասալու մէջ կր. Կոստանեանի սխալը ցոյց տալ, բոտ որում այդ տողը ճիշդ հակասալուց յետոյ հակասական տեղեկութիւնները ինքնին զրկուում են ստուգութիւնից:

Թովմայի Բ. գլխ. առաջին գլխիւր հրատարակիւն ամփոփել է ութ պարբերութիւնների մէջ. դրանից 2, 3 եւ 4 բոտ բովանդակութեան իրար անմիջական շարունակութիւն են կազմում, ըստ որում դրանց մէջ են Վնդայի, Հիւրից, Ղազարանի եւ ուրիշների մասին հակասական տեղեկութիւնները: Տպագրութեան այս բաժանումները միացնելով, կր ստանանք մի պարբերութիւն, որի սկզբի տողը կր լինի — «Ընդ նոյն ժամանակիս խորհարդի մէջ աւեալ Աբրահամ»... (էջ 77), իսկ վերջին տողը — «Եւ եղեն հապաղեալ նմա զամենայն աւուրս Ղազարանի» (էջ 79): Հրատարակութեան 6 եւ 7 պարբերութիւնները բոտ բովանդակութեան նպնակ մի ամբողջութիւն են կազմում, եւ դրանք էլ միացնելով կ'ունենանք մի պարբերութիւն, որի սկզբի տողերը կր լինին — «Բայց իբրեւ եղեւ մեծ պատերազմ Սրբոյն Ղազարանայ ընդ Միշանին» (էջ 79), իսկ վերջին տողերը — «Եւ պատմի այս ի համառօտութեան խորհրատա խոստովանողի (էջ 80)»: Այս վերջին միացեալ պարբերութիւնը բովանդակում է Աբահամ Արքայնու 451 թուի պատեալագրի աւանդած մասնակցութիւնը, որի յիշատակութիւնը, բոտ Թովմայի, դուրս է հանուած Եղիշէի միջից շարահատութեամբ:

1 Թեպէս այդ տեղեկութիւնները աւանդում են նաեւ Թովմանէս կոթողիկոսը եւ Ղազարան Բարձրեղեցին, բայց Թովման աւելի մանրամասն են ձեռն է յիշում. — «Ենք այս յօդուածի համար մեր ձեռքին ունեցել էր Թովմայի Ղազար. պատմութիւն տանն Սրբանեաց, Բ. գլ. Գլխերորդի, 1887. Եղիշէի մասնակցութիւնը, 1839, Վեներայի, Ղազար Գորգիցի, 1892, Վեներայի:

Հաստատական տեղեկութիւնները նրանք Վարդանի մասին չեն բնութեւնը:

Երբ տասնամիակի չհասնող տարեք — “Եւ պատմի այս ի համառոտութեան Արքայահայտն իստատեւանդիք — վերապահութեան և մի միայն Վահան Արքայահայտն գործունէութեան, եւ ոչ թէ Վարդանի, Վնդոյի եւ Հաւասարի գործունէութեան: Բայց դեռ եւս խնդրելի է մնում, թէ երկրորդ պարբերութեանը որ տեղիք է քաղաւան, եւ հետեւաւորութեան ինչ նշանակութիւն պիտի ունենայ Եղեւթին եւ Վարդանի լրացնելու խնդրում:

Այս հարցի լուծումը հետեւում է նոյն իսկ երկրորդ պարբերութեան բովանդակութիւնից: Թէ ժամանակագրական տարածայնութիւնները, թէ Վարդանի կառավարել գործունէութիւնը Վնդոյի եւ Հերոյի իբրեւ անմնօք պատմական անմիջական զեմ, եւ թէ ժողովրդական ոգին, որը այդ պարբերութեան մէջ այնքան աշխուշ է բնութեւն, — այս բոլոր կենդանի ուսացոյցներ են, որ Թովման, ինչպէս եւ իրենից առաջ նոյն դեպքերի պատմող Բովհաննէս կաթողիկոսը, երեւի Վարդանի անմնօքութիւնը միայնակ նպատակով, ժողովրդական պատմութեանը շարահիւսէլ են պատմութեան մէջ, առանց յիշելու իրենց աղբիւրը:

Այստեղ կարող ենք ասել այն, որ թէ Բովհաննէս կաթողիկոսը եւ թէ Թովման իրենց գրքերի մէջ հետեւել են խորհրդացուն, որի ազդեցութիւնը պարզ երեւում է թէ երկուս հաստատելի ընդօրինակութեան եւ թէ ժողովրդական աւանդութիւնները պատմական ստույգ տեղեկութիւնների տեղ ընդունելով: Եւ արդարեւ, Վարդանանց պատերազմը, իբրեւ ընդհանուր ազգային մի շարժում, ունեցել է իւր մեծ ազդեցութիւնը ժողովրդի երեւակայութեան վրայ. նա մարկեցիւն է այդ շարժում, ստեղծել է նոր անձնատարութիւններ, առանց հետեւելու ժամանակագրութեան եւ պատմական տեղեկութիւններին: Եւ Ժ. դարից սկսած, մի շարք պատմիչներ, հետեւելով խորհրդացուն պատմագրելու եղանակին, այդ աւանդութիւնները հարգում են իբրեւ ճիշդ պատմական տեղեկութիւններ: Բովհաննէս կաթողիկոսից եւ Թովմանից դատ, աւանդութիւններից օգտուել են՝ 1. Աստիքի, որ նախաբարների ապաստութիւնից սկսած մինչեւ Վահանի սպառնալուքի ժամը Վարդանի որդիները, որի շարժումը եւս Վարդանի խնդիրն է: 2. Վարդան Բարձրբերդը, որը շարժում էր կառավարողների մէջ Վարդանի յաղթող և ներկայացում, մի թիւ, որը առասպելների մէջ յաճախ տեսնելով նմանութեան զուգորդութիւն ենք տեսնում որեւէ առասպել եւ այդ տեղեկութեան վերաբերումը: — 3. Օրբելանը Վարդանանց պատերազմից յետոյ եղած յարձակումների նկարագրութիւնը միայն անսխառն հարաւոր մանրամասնութիւնով եւ ժողովրդական կենդանի սնով է ներկայացնում:

Այս աւանդութիւնների մեծ մասը պատմիչները մէկը միւսից չեն քաղել. եւ ոչնչան սրբաշիրտ անհատներ եւ նրանց սիրելիներն ձեռք, որ այժմ իսկ կարելի է տարբերել այն վարդանների, որոնցից առանձին առանձին գուրս են գրել: Այսպէս թէ Բովհաննէս կաթողիկոսը եւ թէ Վարդան Բարձրբերդը՝ Վնդոյի եւ Հաւասարի աւագ նախարար են յիշում, Վնդոյի որդուն Հերոյին՝ քրմայեւ, իսկ Վնդոյին՝ մարդկան: Մյուսից գործունէութեան կենդանի Գուրին էր: Իսկ Թովման Վնդոյի ենք եւ ոչ իբրեւ հայ նախարար, այլ Պարսից մուպտա. եւ ոչ իբրեւ հաստատելու ինչպէս Հաւասար, այլ մարդկանի իշխանութիւնով, որին Պարսկաստանից Հաւասար է բերում. իսկ Վնդոյին յիշում է ոչ իբրեւ մարդկան, այլ գորավար: Մյուսից գործունէութեան կենդանի Արտաշատն է, եւ ոչ Գուրին: Բայց ի այդ, Վարդանը եւ նրա կուրս այս պարսկամոյրների զեմ, բոս Բովհաննէս կաթողիկոսի եւ Վարդանի, հանդէս է գալիս Գուրինում, որից դուրս Վարդանը գործ չի կատարում. իսկ բոս Թովմանի՝ Վարդանը Մովսէս աշխարհի լեռներն էր ապրանք եւ այն աւելի հոգ էր տանում Մովսէս, իշխանեաց եւ Անձեւացեաց երկիրների համար, եւ գործում էր Ռշտունեաց եւ Անձեւացեաց իշխանների հետ: Դրանց օգնութեամբ էլ կուրս տուէր պարսկամոյրների զեմ. բայց ոչ թէ Գուրինում, այլ “Ի խառնաւորս նշարապայ եւ Մուրին մեծի”, այստեղ նրանք՝ “Ներքալիս արարեց զմարդկան եւ զորդի նորա զՀերոյ, ածին ի Գուրին”, — Այս ակնյայտի տարբերութիւնները դէտք է ընդունել իբրեւ հետեւից տարբեր վարդանների, որոնցից մէկը տարածուած էր Գուրինում եւ նորա շրջակայքում, որը Բովհաննէս կաթողիկոսի բնակավայրն էր (Վասպուրական):

Թէ արդեւ միեւնոյն թէ տարբեր վարդաններից են Վարդանի 42 պատերազմի եւ Մագնաի՝ Վարդանի որդւոյ, սպարապետութեան տեղեկութիւնները, — զգուշ է այդ ասել, որովհետեւ նրանք մի մի պատմիչի մէջ յիշուած են իբրեւ մի հասարի տեղեկութիւն: Սակայն անհերքելի է, որ ուրիշ աւանդութիւններ եւս գոյութիւն են ունեցել այդ շրջանի նկատմամբ եւ դրանցից են Մահ — 1. Մովսէսի եւ Միկայիլի ընդդիմադրութիւնը Վարդան Բարձրբերդից: Մարտիկի խնդիր նահատակութիւնը եւ վերջապէս Յաւաքարում Պարսիկի տեսիլը — Ստեփանոս Օրբելանի մէջ:

Այս մանրամասն գիտողութիւններից յետոյ ինքնին հետեւում է մեր պատմական այն հարցին՝ թէ վերեւում յիշած հակառակ տեղեկութիւնները ինչ նշանակութիւն պիտի ունենան եւ դարի պատմութիւնը լրացնելու խնդրում:

1. Գարիկի և կառնելու յօդուս տարբեր վարդանների գոյութեան, եթէ հիմք ընդունել հենց այն հանգամանք, որ այդ երկու տեղեկութիւնները առանձին պատերազմների մէջ են յիշուած: Ըստ որում եթէ միայն մի վարդանի մէջ ամփոփուած լինէին, այդ դեպքում պատմիչների մէջ ու մէջ պիտի ունենար երկու տեղեկութիւնները միասին, որը չէր գտնուէ:

